

Моолдун чурттакчы чонуну

Моол Арат Республика 1665 муң дорбелчин километр дегем деискаралыг. Бир дорбелчин километр буртуунге 0,81 кижн оонажыр. 1971 чылдың өзеинде бүгү чурттакчы чонуну саны 1265 муң кижн, азы Улусчу революциянын мурнунда турганынан 722 муң хой болган.

Улусчу эрге-чагырганын тилеэнинин соонда, 1921 чылдан 1939 чылга чедир МАР-ның чурттакчы чонуну саны доктаамал өзүп келген. Оон соонда чурттакчы чонуну өздөзгөндө 1939 болган 1945 чылдарда япон империализмге уур дайын-биле хол-башкан чамдык кызырлымын кып болган. 1950 чылдан бээр ийги делегей дайынын уржуктарын узуткаанын соонда, чонун материалдыг байдалы, калык камгалаы экижизин-биле чурттакчы чонуну саны көскүз-биле өзүп өгөзгөн.

Бирги беш чылда (1948—1952 ч.) 4,8 хуу өскөн, ийгижинде (1953—1957 ч.) —10,3, үш чылда (1958—1960 ч.)—9,4, үшкү беш чылда (1961—1965 ч.)—15,8, дөрткү беш чылда (1966—1970 ч.)—14,5 хуу өскөн.

Социологтар чурттакчы чонуну өзүндөинде моон сонгар-даа бөжик темпирлерин көрүп турарлар. Ол-аа бидингир: чонун чагай чоруу доктаамал белип турар, соолук чылдарда хой тургаларыг өг-бүдө-лерге дузалашканын улгаты-лар, иенин болган бичини чаш-тын калыкшынын камгалаар алаан черлеринин четкиин жогжулар талазы-биле болган өске-лаа кемчелерини ач-руткан.

Бо бүгү чонун өзүп төрүр чонун, кижини назыннын улгатын болдурган. МАР-да амгы үеде чурттакчы чонун өзүп төрүрүнүн деңгээли бедик болган өлүрүнүн деңгээли чавис. Чонун бүдүмө пемелде өздөзгөн соолук үеде чылда 30 муң кижн бооп турар.

Моолда хоорай чурттакчы-ларнын саны доктаамал өзүп турар. Бир өвс 1927 чылда чурттакчы чонуну барык 99 хууу көзө черлерге чурттап турган болза, 1963 чылда хоорай чурттакчылары 408,8 муң кижн чедир өскөн, а 1969 чылда 527,4 муң кижн ашарган. Ол өздөдө хоорай чурттакчыларынын чайгар өздөзгөндө болган хоорай-ларже база азыннын суурлар-же хой-хой көдөз чурттакчы-

ларнын ажыдаары-биле кө-жүз келгенден болуп турар. Хоорайларже ол көжүшкүн социалисттик индустриализа-цияныг жогжүдөзгөни түпте-ли болуп.

Дархан, Чойбалсан, Пенер-лаг, Ульгий, Суха-Батор, То-сонгиргал болган өске-даа хой чаа хоорайлар тыптып келген. Наймсал Улан-Батор хоорайда амгы үеде 260 муң ажык кижн, азы чурттакчы чонунуң барык дөрттүн бир ке-ли, чурттап турар. Оон соон-дөдө чурттакчы чонунуң са-ныннын талазы-биле Дархан болган Чойбалсан хоорайлар туруп турар.

Чурттакчы чонуну хар-па-зынын талазы-биле база боттук өскерилгелер болту-лаан. 1969 чылда оон хой ке-ли — 693,6 муң кижн ийги делегей дайынын соонда төрүтүнгөн болган. 16 хардан кууу назыннын саны 1956 чылда 275,2 муң кижн турганынан 1969 чыл-да 552 муң ашарган. Анык назыннын чонунуң колдан ту-рары чурттакчы экономиктиг жогжүдөзгөндө таарымчалыг байдалын тургузуп турар.

Ажыдаар аргалыг чурт-такчы чонуну (16—54 харлыг хөзөөжөн болган 16—59 хар-лыг эр кижилер) үлүг-хуууу чавис-даа болза, оон саны 1956 чылда 471,6 муң тур-ганынан 1969 чылда 512,4 муң кижн чедир, азы 8,7 хуу өскөн.

Кижинин ортумак назын-нын узанынын түнелдинде ажыдаар назында үгөн кижилерин саны 1956 чылда 98,7 муң турганынан 1969 чылда 132,6 муң кижн чет-кен.

1969 чылда чурттакчы чонуну 50,1 хуууу хөзөөжөн кижилер болган. Ол чылын МАР-га 399,4 муң эр болган хөзөөжөн кижилер өг-бүдө-лүг турганар, а 1963 чылда оларнын саны 382,6 муң кижн турган. Муң кижиге оонаштыр чылда 50 өг-бүдө тургустунуп турар.

Моолда 20 аныз-бүрү на-цияларын кижилери чурт-тап турарлар, оларнын ара-зында калгалар, казахтар, дорбеттер, даригачилер, бу-раттар, баяттар, өлеттер, бор-гунтар, торгуттар, тывалар, мингатар, захачинер, ча-харлар, хотонгар, харчинер, узбектер, орустар, кыдаттар болган өскөдөр-даа бар. Улус-тарын хой аруууу дил, аажы-чаң болган култур-таалазы-биле бот-боттарынга төрөдөт.

Чурттакчы чонунуң 76,6 хуууу калгалар. Сан талазы-биле ийги чери казахтар ээлеп турар — 5,3 хуу. Олар колдуунда барын аймактарда, эң ылангы Баян-Өлгий ай-макта (ында чурттакчы чо-нун 76,6 хуууу казахтар) чурттап турарлар. Оон ынаа сан талазы-биле дорбеттер, буряттар, баяттар, даригачи-лер, тывалар болган өскөлөр туруп турар.

Дорбеттер колдуунда Уба-Нур аймаанда. Даригачилер-ни барык шүтүзү Суха-Ба-тор аймакта, буряттар кол-дуунда чурттакчы чонунуң чурттап турар.

Улусчу эрге-чагырганын чылдарында чонун өртем-бил-тиг депинде кайтамчык-тыг өскерилгелер болтулаан. Революция мурнунда моолдар барык чүм-биле бижик бил-бес турганар. Амгы үеде МАР—дески өртем-билитин кургузун. Бисте дөрт дугаар чурттакчы бургуз өрөөнип ту-рар (1956 чылга чеди дугаар кижн бургуз). 1969 чылда муң чурттакчы бургузунга дээ-ди өрөөмүг 20, тускай орту-мак өрөөмүг — 28, ортумак өрөөмүг — 36 кижн оонаж-тып турган.

Шанда Моолдун чурттакчы чонунуң аныг составы баулту-лаа феодалдыг, өскөр чугаа-лаарга ийи удурлашкык агы-ларын турган, ол болза ажалтып арааттар болган ман-гыстак аземчилер (ноянар, шажычылар, хуу садыжылар болган рөстө-вичилер). Албан-хазакчылар — интеллигенция социал бөлүк бооп ылгалбаан болган ажыл-чы араатнын көзө турган.

Улусчу эрге-чагырганын чыл-дарында интеллигенция аныг составыга үлүг өскерилги-кинер болтулаан. Бистин чуртукчуу молчүкү агылар чок. МАР-ның социалисттик интеллигенция ийи найыралдыг агылар — ажалтын агылар болган кооперастаттыг араттардын тургустунган. Оларнын аразында — куш-ажылтын интеллигенция бүгү чурттакчы чонун бештин бир кезин болуп турар.

Улусчу эрге-чагырганын тилеэнинден бөр артык бе-жен чыл иштинде Моолга болулаан кыныг үдөзүн чурттакчыларын дугайында кыска, ханы укалыг сан-чу-раайлар мынчаар чугаалап турар-дыр.

Ч. НЯМБУУ, МАР-ның Төп статистика эргелениниг амылдамчысы. («Монолия» журналдан).

ДЕЛЕГЕЙ БО ХИННЕРДЕ

Фидель Кастронун парламга конференциясы

САНТЬЯГО. (СЭТА). Чили журналистерге организастан парламга конференциясына Кубаның Революстуг чазанын Премьер-Министри, Кубаның Коммунисттик партиясынын ТН-нын Бирги секретары Фидель Кастро чүе чугаалааш, Чилиде Улусчу чамгыс элтиг тилелгезинин Кубага база аажок улуг ужуз-дузанын онзалап демелгезин, чүге дээрге, ул тилелге дилке Кубаны тускайлаар чорукту чоң кылган, Латин Амери-каның чурттары-биле найыралчы харылааларны тургузар арганы берген. «Чили биле Куба дээрге, боттарының бузулг хосталгы дээр шудургу демиселди хой чылдарда чоруулуп келген ийи чурт-тур. Даштыкы хамаарылгадан хосталыр дээр үе үениң демиселиниң чылдары негеттинген. Даштыкы-ның хамаарылгазындан хосталган чорук төөгү талазы-биле аажок улуг ужуз-дузаныг болуп турар. Бистин тилелгезис бүгү Латин Американың тилелгези-дир» деп, Кастро чугаа-лаан.

Чили биле Перу ышкыш, ыныг чурттар-биле чоокшула-жышыны Кубаның даштыкы политиказында өскериле бе-леп айтырыгга Кастро ол байдал болза хамынтың мурнунда Кубага хамаарылганын өскерилген-дир деп харыылаан.

Чилиге чоруп турар үеде чурт-биле таныжарын аралда-шып, оон аныз-бүрү хоорайларынга баар мен деп, куба те-дөзгөндө баштыңы чугаалаан. Ынчалза-даа хамынтың мур-нунда Чилинин улусу-биле таныжары меңзө күзөңгич деп, Кастро демелгезин.

Хөгжүлдөдө чаа үе-чада

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Кубаның Коммунисттик пар-тиясынын ТН-ның Бирги се-кретары, Революстуг чазанын Премьер-Министри Кастроун Чилиде чоруп турары «Латин Американың чурттарынын ара-зында харылааларын хөг-жүлдөдө чаа үе-чаданын толаргай херечиян болур» деп, Тайбининиң аргептин чөүлө-линиң ында парлап үндүргөн тилеэнинде чугаалаан. Бо аян-чорук болза дилтиг уаустары-биле Кубаны чоруп-турар найырал болган кады ажылдашкыг политика-зын бузуралдыг багыткамы болур дээрин алыналыгга демелгезин. Ук аян-чорук Кубаны тускайларынга ула-ныган Башыт-чонуну поли-тиказын бузуралдыг даштыкы база бадтыкан турар.

Аргентинаның Куй-биле дипломаттыг, «азыг болган културалуг харылааларын лоп-доруан катан тургузарын Тайбининиң аргептин чөүлө-ли негезин.

Баштайгы совет үлөтүр делгелгези

БАНГИ. (СЭТА). Топ-Афри-ка Республикада баштайгы совет үлөтүр делгелгези ол чуртун наймсалыла Банги хоорайда ажыгатынган. Ында Совет Эмилденде үлөтүр болган аш-чөм барааныры-ныг калбак ассортментинин: фосфораттарын болган шактарың, востери болган сава аймак, дарааныгга жа-пышпалары болган консер-ватор, кулжа болган ажал-агы хереселдерин, амыд-

ПКАП ТК-ның Политбюрозунун меделгели

ВАРШАВА. (СЭТА). ПКАП ТК-ның Бирги секретары З. Герек, ПКАП ТК-ның Политбюрозунун кезигүүчү, ЦУР-нуң Министрлер Чөүлөлинин Даргазы П. Яро-шевич 1971 чылдың ноябрь 10-да СЭКП ТК-га Совет Эмилениң болган Польша Улус Республиканың партия, күрүне ажал-дакчыларынын аразында болган санал-оонадарын эш-хуууунуң солчулазынын түнелдерин ПКАП ТК-ның Политбюро-нуң кезигүүчисинге таныштырган. ПКАП ТК-ның Политбюроу санал-оонадарын солчулазынын түнелдерин бурну-биле чүдүдүг деп санал болган ийи аян-чу-ма уаустуң эрге-ажыктарында дүшкөн политиктиг, экономиктиг кады ажылда-

жылганы улам быжыккаларынга болган сайыраңгайжыдырында ол түнелдер ба-раан болуп дээрин демелгезин. ПКАП ТК-ның Политбюроу партияныг VI съездин чымдыр дугайында ай-тырыгын чугаалажып көргөн болган ТК-ның XII пленумун ноябрь 18-те Варшава-га чымдырларын доктааткан. Пленумун хун айтырың—партияны V болган VI съездин аразында ажал-чорудула-ныг дугайында ПКАП ТК-ның өтсөдүй бадыйлары, соолук үеде партиялар ара-зында болгулаан чугаалажышкынар дугайында Политбюрозунун информат-ам.

ЛИМА. (СЭТА). Перунуң чааа хуу кижилерге, оон иш-тиде даштыкы кижилерге азы компанияларга хамаар-жып турган харылааның бол-гаш массалыг информация-нын бүгү чекестеринге күрү-не контролон тургускан.

Күрүне контролон тургускан

Доктаалды бузгаар теле-фонну болган телеграфты кү-рүне телехарылаажыгалар-нын национал компаниязын дамчыштыр шуут ажылаар. Телевидение станциялары кү-рүне азы холушак комп-анияларын холуга турар.

Кыдатта амгы байдал

ПАРКИ. (СЭТА). Франс Пресс агентств бо үеде Кы-датта «култур революция-зын» хушперинден бөр по-литика талазы-биле өзүп чугаалажыла» бооп турар деп, Пекинден келген дилча-мыгга демелгезин. Пекинде ном садыгларында «бичиң кымыл помчуташ» —Мао Цзэ-дунуң тигатчыгын» чоруту арды берген.

Пекинде хайгааракчылар бо чорукту ук номчуташтын ку-лавырларын дооулагы кылдыр өвс, а оон уткан-чы-нарыга хамаарыштыр поли-тиктиг шийтпириг түнелди кылдыр таймаштыр турар.

«Мао Цзэ-дунуң өрөөнигын тилелгезинин» дугайын соолук үеде Кыдатта база катан чугаалажып турар. Ынчалза-даа хайгааракчылар-нын боданы-биле алырга, ол «кымыл помчуташка» кийри-де чүдүдү боду бизнөс мар-шал Линь Бяог хамаарыш-тыр чү бооп турарлыг тургу-стуну келпир-дир деп, агентств демелгезин.

Пекинде хой-хой дипломат-тыг бөлүктөр, харын-даа кы-дат чазакка чоок кижилер бөзүн Линь Бяонун Кыдатта «ийгин кижн» болуп мурунку хөсөөр арттарына ам улам чизинин турар апарган.

Партияныг 1939 чылда IX съездиндегге хулаан алган партия устаныныг кыдат үн-дүргөниг Пекинниг помар садыгларында тывары улам

берген бар чоруур. Ол ус-тава Линь Бяону дарга Мао-нуң «салгакчы» дээр. Линь Бяонун 1965 чылда парлап үндүргөн «Улусчу дамын» дээр өрөөнүзгө азын алырга база берген. Ол брошюрга Линь Бяону «дарга Маоуң чөпсөк тала-зы-биле ийиниң ажи» деп би-жизин. Линь Бяонун чыл му-рунунда парлап үндүргөн ку-лтура революциянын чугу-ла документтерин» деп чыл-ды пому база тывалбастан бар чоруур. Ук чымдыла колдуунда маршалдыг чугаа-лары парлап.

Мырнын чөпсөк чедир-ле хой садыглары Мао Цзэ-дунуң чурттары-биле можа азып каан турганы Линь Бяо-нуң чурттары көзүбөстөз. Маршал Линьның азы ийи ай ажыг үшкү дүргүзүндө тоң парламга көзүбөстө деп, Франс Пресс агентствидиң дилчаалында чугаалаан. Дар-га Маоуң салгакчыныгга ха-маарыштыр ыдыг чоруктар ТК-ның ай бүрдө үнер «Хун-ни» дээр төрөгеттик жур-налының соолук номеринге бадтыгатынган.

Журналиг ол номеринге парлап чүгүгө «сөмканын чорукту» шүтүмүчтөп, «дарга Мао баштаан Топ Комитеттең удуругалааны-биле дээр өс-төриң каан удаа катанга би-жизин. Ынчалза-даа сентябрыг чедир «дарга Маоуң болган дарганың ораалканын Линь-нин башталгызы-биле деп би-жизир турган. КУР-нуң КНО-да эргелерин катан тургуска-нып демелгезин оон өске до-кументиде сектанч чорук «хоралыг хөвнү болдурун ту-

ра» дээр. «Ол хоралыг хөв-нүг көгүп үзгөниң» эргөжөк чугулазын демелгезин. «Пар-тияныг бөлүк кезигүүчисин боттарыңда талазын кийр тыртар, өске бөлүктү тургу-зар, бичиң бөлүктүгөшкө кат-тыштыр дээр ораалканын кымыл кылып турар органи-заствыг сектанч чорукту ажалдаштыр, боттарыңың ажалдаштыг политикаын чорудуп көлгөн ажалдашкылар-нын көзөдө бар турганын КНН-ниң төгүзүңүг көргү-зүп турарын сагындырган.

Ийи ай ажыг үениң мур-нунда маршал Линь Бяонун болган оон армияда кол ду-залашкыларын политиктиг араалдан арлы берген бо чүдүдүг көстүп келген үеинге дөтүгү турарын кыдат политиктиг араада байдалды хайгааракчылар дугайында дипломаттыг хайгааракчылар демелгезин турар деп, Франс Пресс агентствиде демелгезин.

Октябрь азеинден бээр, на-ционал хуңго коабаштыр байырлааларыг хөсөөргөн «со-саккан соонда, парламга, пар-тияныг шериг кайдары пар-тия комитеттеринин удуругала-ныг айткышкыларын азыр болган оларнын мур-нунга өтсөдүй доктаамал бээр ужуруг деп демелгезин, куштелдирген кампанияны өң-дө баштай чорууду турар. Бо кампания шериг кижилер-нин чугула политиктиг эрге-лерин казып, команданыг ал-бан дуулааларга хамааты кижилерин «кирип» турар ыш-каш кылдыр бодандыгын кө-лүр деп, Франс Пресс агенти-ледин дилчаалында чугаа-лаан.

Сенаттың шиитпири

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың сенат даштыкы күрү-нелерге көргүзөр шериг дууламчыныгга 1,5 миллиард дол-лар түнүп үндүрүп бээрин чүдүдүтүгөн.

Даштыкы күрүнелерге экономиктиг дууламчыга 1,1 мил-лиард доллар түнүп үндүрүп бээрин моон мурнунда чүдү-дүг деп санааш, ам сенат даштыкы дууламчыныг програм-мазын бузгаар шиитин-биле 2,6 миллиард долларын үндү-рүп берген ол.

Даштыкы экономиктиг болган шериг дууламчыныгга 2,9 миллиард доллар нинти түнүп үндүрүп бээр дугайында ча-зактыг баштайты хоойлу төлөвиленин сенаттан хулазөөни билдингир болгай. Даштыкы дууламчыныг программаныг херек кырында «соок дайынныг» чөпсөз, өске чурттарже АКШ-тың политика, экономика, шериг талазы-биле шуртуп киреринин херек кырында чөпсөз болуп турар дээрин сен-нат кезигүүчисин демелгезин турган.

Шаажылакчыларын чидири

ЛУСАКА. (СЭТА). Мозам-бикти хостар фронтунуң (ФРЕЛИМОНУН) дайынчыла-ры Ньяс жомукчу барын та-ламы деиссезинге тууучу-кушар үезинде португали шаажылакчы армияныг 30 солдатын чок кылган, шериг-нин 5 чүк машинамы буза тевирик. Оон аягыда орук аштары-биле португали ко-лонналыс администрация-ныг өкөлгөни үш буладо-

зери Луучо-Кобне орукка уауулаан. ФРЕЛИМОН-нуң ында тараткан дилчаалында айтканы-биле алырга, да-йынчы чорудууларынын үе-инде ФРЕЛИМОН-нуң парти-зан кезектери Маньямба биле Мейангуа чурттакчылыг суурларыг аразында чаа-зыг орукка 4 коуругу буза тевирик. Унагы чогууда португали шаажылакчылар-нын таңкычын чери база үрө-дөн.

Уран-шевер Идам Ооржак

Ооржак Чинзей уран-шевер кылыглар-ны бүдүрерини ынан чөраан. Хөгжүм хереселдери хомус, игил, бизанчы, чада-гандан эгелзеш, аштың дөриг-хереселде-рин, өгүнү эл-сегинге чедир эдилелдерин кылып чөраан. Адазыныг ол чүүлдерин кылып чөраанын бичин Идам база-ла со-нуурап, оларны кылыскаар турган. Ол халас барбаан. Идам Чинзевич Ооржак улгадып келеш, дуржугалыг башы болган. Башкылаашкыныг хой кезин эге класстарга куш-амыл башкылап, чээрби бир чыл амылдаан.

Сөөлгү чылдарда Идам Чинзевич ста-нонтарга ылыш-биле, демир-биле аныз-бүрү чүүлдерин кылыгына мергежилди чедип алган. 1966 чылда Идамын удурутулгасы-биле өрөөничилерин кылыгы тыва на-ционал музыка хереселдери: игил, чада-ган, бизанчылар республика делгелгези-ге кирген. 1968 чылдан эгелзеш, ылыша оюп болган чаап дуузулар аныгга оң сонуурагы улгаткан. Ол-ла чылын оң ча-занын дириг амытаннар дүзүлгө, тыва эдилелдерин болган өске-даа чүүлдерин Тывага аалдан чөраан якут студентилерге белекке берген.

Ооржактын удуртканы шиолада уран-шеверлерини кылган ажылы чыл бүрү көс-кү чери ээлеп турар. Делгелгеге кирген амылдарда чазан шыдыраалар, дириг амытаннар хөвирлерини оюлгары, сил-бип кылганы «Хун нездеде чырып туруун» деп ажылы. В. И. Ленинниң портрети, тоолдан алган чурумалдар бар.

Ол, бодунуң мергежилин оглунга дам-чыдып берип, өөрдөп наан. Сески клас-сы Орланныг ыгаштан оюп кылган амыл-дары онзагай.

Шолога болган чон ортузунга Ооржак иделпейлиг активч коммунист. Шолога профэвилеб организациязынын местном даргасын кып чыл улай соңугауд кел-ген. Ооржактын холу-биле шиолада шимет-тинген булуң бар. Шолога куш-амыл ки-чизинден аңгыда чурулга башкыны. Чу-руур-даа, чазээр-даа шевер холдар ону хой чылдарынн иштинде шакнал-мантал-дарга чедирип келген. Ол ленинчи юбилей медалынын эдилекчиси.

О. ЧАН-ООН, Чөөн-Хем районунуң Төвө-Хая школасы.

Оскениң черин эжелеп алырынга болган Израильдин эжелеп алган черлеринге араб уауска улур араатаныг үлгөдөшкисинин политиказын боттандырып чорударда Тель-Авивтиң милитаристери бүгү-ле чүүлдерин кылдырып бөзөн. Даштыкы парламга дилчаалы турарын бузгаар алырга, Тель-Авив боду-нуң шеригине кем-херек үлгөдөшкисин истеттерин бөзүн эзелдин кирип ап турар апарган. Чоокта чаа Израильдин Тель-Монд дээр кара-бизиниңга хоруг-дага турган айымадыг кем-херек үлгөткөн 20, кижн чогуур хуузаанын эрт-тидегге хосталып үгөткөн. Эң-не аар кем-херек үлгөдөшкисини дээр хоруг-дага дилчирген ол истеттерин хуузаанын четтезде салып үлгүдөшкисин кара-бизиниңга «буныг чоруту» шуут билдингир: агрессия үлгөдөшкисин кылыг турар Тель-Авив камдыг-да арын-чүрүрүп оскунгап, бодунуң ал-теринче кем-херек үлгөдөшкисин бөзүн эзелдин ап турар апарган-дыр.

ЧУРУКТА: хосталып үгөн кем-херек үлгөдөшкисиниң бөб-чөпөстөр ап ту-рары. КАМЕРА ПРЕСС—СЭТА-ның фотоу.

Базырыктар, чевеглер, хорумнар...

Бистин Төрөң чүртүсү-түн калбак делгем ховула-рында, шынааларында, кем-нер, холдерини кылдыларында, харын-даа тайга, сына-рынын даяыр баштарында төөгүнүң тураскаалары хой бооп турар. Оларга базырык-тар, чевеглер, даш көжөөлөр, хорумнар, кижн-көжөөлөр бол-гаш өске-даа чүүлдер ха-маарыг. Тейлендир оовадаан, калбак хаалар-биле долгандыр кажаалаан чорерин базырык-тар дээр, а киргизининг хо-вуларда чааскалзырай бер-ген турар көжөөлөр болза 3 муң чыл амыг үеде чурттап чөраан төрөл бөлүктөрүн чү-дүүр бурганарын ийикте, азы өлгөн маалыларында турас-каалган чүүлдер болуп.

Ындыг тураскаалдар Тыва-да база бар. Төгүнүн ол ту-раскаалдарын камгалап, ка-рактары хой-нигинин ху-дөзгөндө болуп. Базырыктар, хорумнар, көжөөлөр — түс черин бойдуз чурумалынын база бир онзагай хөвир апар-ган. Үе дилтен бөр кам-каш

бистин өбөлгөвис тууду тур-гускаш, ол үеде боттарынын амылдар чуртагалынын дугай-лып биске дилчаалы чедир-генири ол. Бир өвс ындаг тураскаалдары ол үеде би-тин өбөлгөвис кылбай тур-ган болза, оларын дугайыг кайын чүдөдөн билеп, алыры берге. Оларын ычан тур-

гускаан тураскаалдарын өки шийчилеп, өрөөнип көргө, ки-жи төрөлгөтенин өрткөн орунуга мынчага чедир бил-дирмей турган хой чүүлдер толараткыны билдинер. Мурнуу болган мурнуу-чөөн Сибирге чурттап чөраан-ула-тар бедик културалыг чо-раан. Олар чүдө көшкү амы-дыралдыг өвс, а сугаттыг чер ажылын база сайырадыш

лериң културалуг сайыра-дыш чөраанар. Амгы үениң кижилеринин амылдарыгга элзеш хой амыктыг чүүлдерин ол үениң кижилери арттыры каанар. Арга-артыларын негеттиг, туруу аштаган.

Тайга, сынарны, чалым-халарын болган шапкын хөмөриң оңу-солу кезип чо-руткан орук, копкаларын ху-лар балды туткан бистин бу-

рунгуларымыс изен үттеп үн-дүргөшөр. Бурнугуларымыстын биске артырын каан ол үениг ту-раскаалдарын, кезиктир камыг калгалап, ажылаар журулгун.

Эрги шаңкыг кижилери би-тин болган келер салгадыг кижилеринге тураскаал кыл-

дыр чевег хөвөөриң артты-рып каанар. Ол базырыктар дээрге археология, төөгүнүң шын тургузуп алырынга үне-лиг четтес материалдар. Олар-дан тывылган эг-хөвөөлөргө, илч-хөп аймак болган өске-даа чүүлдерин ачылында ол үеде бөр амыг үеде че-дир амылдардыг канчаар хөгжүп, кижилерин амыд-ралыгга кандыг интеллиг ха-

рылааларын турганын то-ларалып алыр аргалыг бооп турар бис. Оораттынымаан, үрөгөттимян чевегтерин ка-зып шийчилзөөргө ол үеде чурттап чөраан улустарын културалы, аажы-чаны, өө-рүшкү-качыгалы, номда би-жип каан чүе ышкы кыл-

